

NADA ZEČEVIĆ

Gerhard Jaritz: Izmet i otpad u srednjem veku

Reč prevodioca

Istraživanja ljudske svakodnevnice u srednjem veku, u svetu prilično zastupljena u poslednjih četrdesetak godina, u nacionalnim historiografijama bivše Jugoslavije još uvek nemaju ravnomernu, niti jednako usmerenu pažnju. Tako, na primer, za razliku od hrvatskih istraživača koji više od dve decenije bogate detalje dubrovačke, dalmatinske i slavonske arhivske građe predstavljaju kolegiju širom sveta, predstavnici bosansko-hercegovačke i srpske medievistike tek u poslednjih par godina beleže prve obimnije sinteze.¹ Nasuprot istoričarima ove dve grupe, stoje istoričari tzv.

¹ Kao ilustraciju hronologije, opsega i sadržine interesovanja hrvatskih medievista, ovde navodim nekoliko primera autorskog rada: Zdenka Janeković-Romer, “Post tertiam campanam – noćni život Dubrovnika u srednjem vijeku”, *Otium* 1, Zagreb, 1993, 6-13; *eadem*, *Maruša ili su enje ljubavi. Bračno-ljubavna priča iz srednjovjekovnog Dubrovnika*, Algoritam, Zagreb, 2007; Gordan Ravančić, *Život u krčmama u srednjovjekovnom Dubrovniku*, Hrvatski institut za povijest – Dom i svijet, Zagreb, 2001; *id.*, *Vrijeme umiranja – Crna smrt u Dubrovniku 1348.-1349.*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2010); Zrinka Nikolić, “Profesija – hraniteljica: doji se u dalmatinskim gradovima u srednjem vijeku”, *Istarski povijesni biennale : Filii, filiae ... : položaj i uloga djece na jadranskom prostoru. Knjiga sažetaka*, 21-23.05.2009), Poreč, 2009, 97-113); Marija Karbić, “Nezakonita djeca i konkubine u gradskim naseljima srednjovjekovne Slavonije – marginalci ili ne?”, u: *Gradske marginalne skupine u Hrvatskoj kroz srednji vijek i ranomoderno doba* (ed. Tomislav Popić), Društvo studenata povijesti Ivan Lučić-Lucius, Zagreb, 2004, 75-88. U Srbiji, interes za ovu oblast znatno je retardiran, iako su prva istraživanja pokrenuta još 1990-ih kroz sveobuhvatni projekat fokusiran na sfere privatnog života (Марко Поповић, Милан Ристовић, Мирослав Тимотијевић, *ст ја ват в та у С а: д с е д е ве а д сав еме д а* [Београд: 2011], te se prvi puni pregled istorije srpske srednjevekovne svakodnevnice na engleskom jeziku pojavio tek 2016., u Smilja Marjanović-Marko Popović, *Daily Life in Medieval Serbia*, Clio, Belgrade, 2016. Ovoj dugoočekivanoj i vrednoj monografiji, treba, dodati još nekoliko ranijih analiza pojedinih specifičnim pitanjima iz oblasti, pre svega monografije Stanoja Bojanina, *Zabave i svetkovine u srednjevekovnoj Srbiji*, Службени гласник – Историјски институт САНУ, Београд, 2005), Радивоја Радића, *Ромејски свет – кратка историја свакодневног живота у Византији*, Завод за издавање уџбеника, Београд, 2012, te Ђуре Тошића, *Средњовековна туробна свакодневница*, Историјски институт, Београд, 2012. Među bosansko-hercegovačkim istraživačima, osobit doprinos oblasti dao je Esad Kurtović, među čijim ranijim radovima nalazimo zanimljive crtice poput “Iz historije sokolarstva u dubrovačkom zaleđu u srednjem vijeku (Uzgoj ptica za lov i lov pticama)”, *Istraživanja* 6, Mostar, 2011, 37-56, a plod čijeg je interesovanja i sveobuhvatna monografija *Konj u srednjovjekovnoj Bosni*, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo, 2014. Iz moga autorskog opusa izdvajam crtice iz svakodnevnice Mletačke Albanije i izbeglica sa Balkana u Napuljsko Kraljevstvo, npr. “Business and Network of a Greek Solicitor in Lecce: New Evidence

“novog nacionalističkog” talasa, među kojima već i sam pomen “običnih” tema iz ljudske prošlosti izaziva primarnu odbojnost i prezir, doživljavajući se kao pitanje nedostojno *rerum gestarum* “slavnih” nacionalnih epopeja i deskriptivnih pregleda savremeno postulirane “događajne” prošlosti.²

Istorija svakodnevnog života ljudi iz prošlosti, naravno, legitimno je polje istorijskog proučavanja, i zapravo, veoma kompleksna oblast, budući da u sebi sadrži nekoliko različitih premisa savremene istorijske teorije. Njena osnova leži u čuvenom polazištu prve generacije škole Anala, koje je istorijsku nauku definisalo kao tumačenje prošlosti *u svim svojim manifestacijama* (Lucien Febvre; Fernand Braudel). Na njene metode uticao je i marksizam, ponajviše svojim perspektivama ekonomske aktivnosti, društvenih odnosa zasnovanih na proizvodnji, te klasnih podela društva, da bi fenomenologija unela zaokret ka sagledavanju “subjektivnosti” i koncentraciji fokusa na pojedinca u prošlosti i njegove navike putem tzv. *capta*.³ Sublimirani još davne 1959. g. u delu George R. Stewarta o mikroistoriji bitke kod Gettysburga,⁴ ovi uticaji udarili su temelj daljem grananju pristupa ljudskoj svakodnevici u raznim epohama prošlosti. Među njima, od kraja 1970-ih posebno su popularna polazišta tzv. mikro-istorije (*microstoria*) koja “postavlja velika pitanja na malim mestima” (Charles Joyner), baveći se posmatranjem manje, ali dobro definisane istraživane jedinice (npr. jedna zajednica ili individualac) i spuštajući se na nivo pojedinačne studije (*case study*), ali tako da ova, sa svoga mikro-nivoa, ne služi anegdotalnom prikazu (Luis González), već sagledavanju stanja na “velikoj istorijskoj skali” (Richard Tristano; Clifford Geertz, Carlo Ginzburg, Natalie Zemon-Davis, Simona Cerutti). Prošlost viđenu *i doživljenu* iz pozicije “običnih,” nižih klasa, marginalnih ili manje vidljivih grupa, historiografija posmatra

about Michaele Strategopoulos, 1756-1768”, *ад в Ф фс фа у тема ве тема у ст ч м Са ајеву*, vol. 16, Пале, 2014, 141-149, te “Слобода управе или управна препотенца?: Три примера злоупотребе власти од стране чиновника у Млетачкој Албанији (рани 15. век)”, *Зборник радова са научног скупа „Наука и слобода“ (Пале, 06.-08. јун 2014), Ф фс фа у тем, а е, 2015, 95- 108* (v. dopunjeno izdanje u ruskom prevodu u časopisu *д ссе . Че ве в ст 2014*, Москва, 2015, 387-401.

² Pod istoričarima “novo-nacionalistima” ovdje smatram one koji u poslednjih desetak godina prihvataju ili opravdavaju najnovije konzervativne i populističke desničarske diskurse o značaju lokalizma, klerikalizma, jedinstva i “čistoće” nacije i opasnosti od “Drugog.” Među domaćim medievističkim kolegijem i danas se prepričava epizoda koja se odigrala 2015. na Studentskoj konferenciji na Filozofskom fakultetu na Palama, kom prilikom je jedan lokalni istoričar poznat po gorljivom “novo-nacionalističkom” diskursu, našavši se u ulozi mentora jedne studentske sesije, svoj stav o beznačajnosti tema svakodnevnicе u istoriji, iskazao podrugljivom primedbom: “Kako je krenulo, još će se od nas tražiti da proučavamo i istoriju klozeta!”

³ U ovom smislu, *capta* se razumeva kao znanje koje proizilazi iz relevantne interpretacije i stoji nasuprot *data*, tj. zbira nestruktuiranih činjenica, napabirčenih iz evidencije o ljudima, događajima i/ili pojavama.

⁴ George R. Stewart, *Pickett’s Charge: A Microhistory of the Final Attack on Gettysburg, July 3, 1863*, Mifflin, Boston, 1959 (1987 repr).

i kao istoriju “malih ljudi” (Fernand Braudel), te je iz toga dovela i do interesovanja za privatne sfere njihovog života (Georges Duby, Philippe Ariès), da bi koncept *Alltagsgeschichte*, nastao tokom 1980-ih, veze između “ovozemaljskih, svakodnevnih i osnovnih iskustava običnih ljudi u prošlim društvima” fiksirao za *široke socio-političke promene koje se dešavaju u datom istorijskom momentu* (Alf Luedtke, Hans Madick; Paul Veyne, Micheal Rouche; Peter Carr).

Kada je reč o specifično srednjevekovnoj svakodnevnicu, u poslednje dve decenije medievistika posebno pažljivo prati socio-kulturne interakcije i zajednička iskustva komunalnog života, te osobite prioritete daje pitanjima kao što su higijenske navike, bolesti, hrana i ishrana, tretman životne sredine, kao i korišćenje prirodnih resursa i svest o klimatskim faktorima. U tom pravcu kreće se i naučno interesovanje za pitanja ljudske defekacije u srednjem veku, te upravo u poslednjih nekoliko godina ono beleži izuzetno značajna nova otkrića. Autor rada koji ovde donosim u prevodu, prof. Gerhard Jaritz, jedan je od vodećih predstavnika aktuelnog talasa istraživanja svakodnevnicu u srednjem veku, i trenutno je fokusiran na pitanja higijene u oblastima Centralne Evrope.⁵ Sa višedecenijskim iskustvom u istraživanjima svakodnevnicu i vizuelnih primarnih izvora u Institutu za realitete srednjeg veka i ranomoderne epohe (Institut für Realienkunde des Mittelalters und der frühen Neuzeit) Austrijske akademije nauka i Univerziteta u Salzburgu, prof. Jaritz predaje urbanu i ekonomsku istoriju, kao i istoriju umetnosti i vizuelnu kulturu srednjeg veka na Odseku za srednjevekovne studije (Department of Medieval Studies) Centralnoevropskog univerziteta (Central European University) u Budimpešti. Rad koji ovde prevodim prvi put je objavljen na engleskom jeziku 2015. godine, pod naslovom “Excrement and Waste,” u prvom volumenu neizostavnog priručnika o srednjevekovnoj kulturi, znamenite *Handbook of Medieval Culture: Fundamental Aspects and Conditions of the European Middle Ages*, u uredništvu Albrechta Classena.⁶

Moj prevod ovoga rada sadrži dosada neobjavljena, dodatna pojašnjenja autora, autorizovanakaoprilagodavanjejezičkimpraksamačitalaštva regionabivšeJugoslavije. Originalno autorovo referensiranje literature stoji kao i u originalu objavljenom na engleskom jeziku. Napomene u fus notama deo su moga prevodilačkog doprinosa i potrebe da čitalaštvu približim detalje i kontekste koji su inače nedovoljno poznati ili slabo zastupljeni u medievistici ovoga regiona. U navođenju ličnih imena, u prevodu sam koristila autentične oblike, a samo tamo gde su ti oblici bili opštepoznati praksi srpsko-hrvatskog jezika, koristila sam njihove adoptirane forme.

⁵ Iz novijeg opusa Gerharda Jaritza o higijenskim navikama srednjeg veka izdvajam i neobjavljeni rad o smradu, pod nazivom “Stench,” prezentovan na International Medieval Congress u Leedsu, UK, 2015.

⁶ Gerhard Jaritz, “Excrement and Waste,” in *Handbook of Medieval Culture: Fundamental Aspects and Conditions of the European Middle Ages*, vol. 1, (ed. Albrecht Classen), de Gruyter, Berlin-Boston, 2015, 406-414.

Gerhard Jaritz Izmet i otpad u srednjem veku

A. Moderno sranje – srednjevekovno sranje

U svom planiranom, i tada zabranjenom, radio komadu iz 1947-1948. godine, "Pour en finir avec le jugement de Dieu" (Svršiti to sa Božjim sudom), Antonin Artaud (1896-1948), francuski pozorišni pisac, pesnik, glumac i predstavnik nadrealnog avangardnog teatra (Teatar okrutnosti), dao je sledeću izjavu: "Tamo gde se oseti govno, oseti se postojanje..." (Artaud, 1976, xlvii-xlviii):

*Tamo gde se oseti govno
oseti se postojanje.
Čo ek je mogao i da se ne posere,
ili da ne otvori svoju čmarnu kesu,
ali on je izabrao da sere
Kao što bi izabrao da živi
umesto što bi pristao da živi mrtav.
Jer, ako ne bi kakio,
On bi morao da se saglasi sa tim
da ne postoji...
(Artaud, 2011)*

Artaudova izjava nedvosmisleno je nastrana i čudna publici XX i XXI veka. O izmetu niko ne priča kada očekuje da bude prihvaćen u društvu. Slično je i sa naučnim studijama koje se bave tom temom, pa tako istraživanje izmeta, vršenja nužde, ljudskih izlučevina, klozeta, te prljavštine i otpada, još uvek nije veoma popularno, niti uobičajeno u studijama srednjeg veka, kao ni u nizu drugih naučnih oblasti, na primer antropologiji (Van der Geest 2007), književnim studijama ili studijama istorije umetnosti (Persels and Ganim, ed., 2004, xiii: "Scatology, the Last Taboo"). Predstavnik medievističke zajednice koji je objavio "Manifesto o studijama otpada" (Morrison 2008, 153-55) u tom smislu još uvek je izuzetak, no svako novije istraživanje odvodi nas korak dalje ka spoznavanju kulturnog značaja tretiranja otpada u prošlosti (Wagener, ed., 2014).

I doista, ako obratimo pažnju na preglede, diskusije i diskurse o srednjevekovnom periodu, videćemo da jeste moguće, makar i delimično, saglasiti se sa primedbom pok. Michaelle Camillea, koji je u svojoj čuvenoj knjizi *Slika na ivici (Image on the Edge)* naglasio da "moramo zaboraviti naše moderne, post-freudovske spoznaje o ljudskim izlučevinama kao materijama povezanim sa propašću, infekcijom i smrću. Srednjevekovni ljudi nisu problematizirali fekalne materije kao prljavštvinu, kao Freudovu 'materiju izvan mesta.' Govna su imala posebno mesto u poretku stvari." (Camille 1992, 111).

Sa druge strane, ipak, moramo biti obazrivi i prema generalizacijama, posebno kada se radi sa temama kao što su ljudske izlučevine i otpad, u kom smislu se ne bi smele davati opšte izjave poput one da “izbacivanje izmeta i uriniranje na javnom mestu, zapravo, i nije bilo neka naročita stvar.” (Coudert 2009, 715-16).

B. Klozeti

Istraživanja kulture korišćenja toaleta u starom Rimu danas se već smatraju naprednim (Neudecker 1994; Hobson 2009; Jansen, Koloski-Ostrow, and Moormann, ed., 2011; Koloski-Ostrow 2014). Posebno vredne multidisciplinarne i komparativne pristupe, kao i pojedinačne uvide u višestruke kontekste antičkog društva i zahoda – u privatnom i javnom prostoru, u vezi sa ličnom higijenom, u vezi sa zidanjem, tehnologijom i dekoracijom toaleta – ponudilo je nedavno izdanje *Roman Toilets: Their Archaeology and Cultural History* (Rimski toaleti: arheologija i kulturna istorija) (Jansen, Koloski-Ostrow, and Moormann, ed., 2011). Situacija u vezi sa ovim pitanjima u srednjem veku je drugačija i potrebno je još dosta uraditi kako bi se dostigao nivo rezultata dobijenih istraživanjima antike.

Najranije pomenut u Engleskoj c. 1200, termin *privy* [srednjevekovno *prive*, od starofrancuskog *privé*, od latinskog *privatus*; srednjeg visokog nemačkog *privet*; italijanskog *privato*] imenica je koja označava klozet,⁷ i ona kroz čitav srednji vek predstavlja najčešću i najpravilniju upotrebu tog pojma (Austin 1998, 183). Kontekst tajnosti i privatnosti ovoga mesta mogao se modifikovati u posebnim situacijama, a komunikacije i diskusije u vezi sa klozetima postajale su značajne za širu javnost kada je bilo reči o njihovoj upotrebi, legislaciji i sporovima oko njih, a zatim i njihovim vizuelnim predstavama i pominjanima u književnom tekstu, simboličkim i alegorijskim značenjima, i tako dalje.

U manastirima visokog srednjeg veka, vršenje nužde i nužnici bili su deo prostora zajednice koji je morao biti regulisan do najsitnijih detalja, kako se pokazuje u ne malom broju opisa i pravila monastičkog života (*consuetudines*). Klinijevske Konstitucije Farfa iz sredine XI veka prilično detaljno opisuju jedan manastirski klozet.⁸ On treba da bude dug 70, a širok 23 stope, da ima 45 sedala, te da se iznad svakog

⁷ Budući da termin *privy* naglašava privatnost prostora u kome se vrši nužda, u prevodu sam kao ekvivalent, gde god je to bilo moguće, koristila termin “klozet” (od lat. claudo, 3, clausi, clausum/zatvoriti, zaključati) koji, za razliku od drugih termina koji u srpsko-hrvatskom označavaju nužnik, takođe indikuje svojevrsnu izdvojenost i privatnost prostora i pojedinca koji vrši nuždu.

⁸ Opatija Farfa nalazi se u severnom Laciju (centralna Italija) c. 60 km od Rima u komuni Fara Sabina, a benediktinska zajednica kojoj pripada, sa legendom osnivanja u IV veku, učinila ga je jednim od najpoznatijih manastira latinskog Zapada u srednjem veku. Tokom X veka, ova opatija, kao i niz drugih, bila je obuhvaćena klinijevskom reformom koja je težila iskorenjivanju luksuza i koruptivnih praksi u crkvi potčinjenoj rimskom papi. Konstitucije Farfa, tj. skupina pravila koja regulišu svakodnevni monaški život u ovom samostanu (orig. *Consuetudines Farfenses*) nastale su c. 1010-1050.

sedala nalazi mali prozor. Takođe, svako sedalo mora biti obezbeđeno hrpicama drvenog iverja (*lignae astulae*) (Zimmermann 1973, 412), glatkog sena ili vlasi trave, što je bilo namenjeno brisanju nakon nužde, kako saznajemo, pak, iz *Consuetudines Hirsaua*⁹ s kraja XI veka (Zimmermann 1973, 413). Neke regulacije iz XI i XII veka navode da iskušeni nisu smeli ići sami u nužnike, već samo u pratnji njihovog ravnatelja. Ako bi iskušeni morao u nužnik tokom noći, morao je probuditi ravnatelja, a ovaj drugog iskušenika kako bi, zatim, svi zajedno otišli do nužnika. Da je kontrola odlaska iskušenika u nužnike bila uslovljena njihovim statusom u kongregaciji vidi se u činjenici da su iskušeni imali posebna sedala, odvojena od onih koja su koristili monasi (Zimmermann 1973, 411-12).

Slika 1. Garderoba u episkopskom zamku Hohensalzburg, c. 1500. Salzburg (Austrija).
Photo: Institut für Realienkunde, University of Salzburg.

Izgradnjom klozeta ponekada su se bavile i regulacije urbane gradnje. Odluka gde će pojedinac izgraditi svoj nužnik često nije bila stvar njegove lične želje (Jørgensen 2006, 11), budući da neki zakoni nalažu da *garderoba* (tj. toalet) treba da bude izgrađena u onim delovima kuće koji su bili udaljeniji od ulice (Jaritz 2005, 61). Druge uredbe određivale su tačan razmak ovih prostorija od zgrada u vlasništvu suseda (Sabine 1934, 319). Prljavština i fekalni otpad morali su se čuvati u septičkim jamama ili bi se, gde je to bilo moguće, klozeti gradili iznad tokova reka ili potoka ili, pak, iznad gradskih odvoda. U odredjenom broju gradova, na primer, u Londonu, postoji izuzetno bogat material o javnim nužnicima koji su bili izgrađeni iznad tekuće vode namenjene čišćenju prljavštine. Nužnici napravljeni iznad tekuće vode takođe su mogli dovesti do ogromnih problema i sporova zbog nečistoća koje su upadale u rečne tokove (Sabine 1934, 306-09).

⁹ Benediktinska opatija Hirschau, smeštena na severnim obroncima lanca Schwartzwalda bila je jedna od najznačajnijih opatija u srednjovekovnom nemačkom prosotru, a tokom XI i XII veka predstavljala je centar Klinijevske reforme (tzv. "Hirschau Reforme" koje su se odnosile na nemačke zemlje). Tokom Palatinskog rata za nasleđe 1692 bila je uništena, i nakon toga nije više bila restaurirana.

Izvori često pominju pojedinačne slučajeve i sporove u vezi sa ljutnjom pojedinaca zbog smrada ili isticanja otpadne vode. Tako, recimo, nailazimo na prepirke oko zajedničkog korišćenja nužnika, njihovu podelu ili ulogu u prodaji i kupovini kuća. Nekada su se dešavale i nesreće koje su vodile u smrt ili povrede, osobito čistača septičkih jama. Nužnici se nisu samo koristili kao toaleti, nego su znali služiti i kao mesta odlaganja svakojakog otpada (Küster 1998, 323-24). U tom smislu bili su korišćeni i kao deponije organskog otpada, komada drveta, gline, stakla, itd.

U mnogim gradskim zajednicama, čišćenje klozeta i septičkih jama bilo je profesionalno organizovano. Čistači nužnika bili su uglavnom članovi marginalnih grupa lokalnog društva, koji su nekada radili i kao grobari (Kamber and Keller, ed., 1996, 14-15), a može se pretpostaviti da su se čišćenje i popravke klozeta uglavnom vršili noću (Sabine 1934, 316; Lehnert 1981, 152; Frieser 1999, 196),

U izvesnom broju slučajeva, sporovi o klozetima, njihova izgradnja i aktivnosti u njima prevazilazili su okvire praktične pažnje članova srednjovekovnih zajednica, te su postajali i popularna tema proze i poezije. Tu su klozeti, izlučevine i stomačni vetrovi doprinosili izlaganju humorističkih i satiričnih pitanja, često sa naglašenim didaktičkim ciljem (Classen 2009, 71-72). Odličan primer toga nalazimo u Čosero-vim Kanterberijskim pričama, osobito u skatološkoj Mlinarevoj priči, “sa najpoznatijim prdežom u celoj Engleskoj (ako ne i svetskoj) literaturi.” (Morrison 2008, esp. 67; Beidler 1977). Bokačo je uopšteno “fasciniran nužnicima i klozetima,” pokazujući “beskompromisno gađenje prljavštinom” (Biow 2006, 170; 173). Poznata je priča iz Dekameronu (II, 5) o mladom prodavcu konja, Andreučiju iz Perude, koji je, tokom svog boravka u Napulju, “na zahtev prirode” poželeo da poseti nužnik i “stao na jednu dasku koja se na drugoj strani otkovala od noseće grede, pa je pao zajedno sa tom daskom.” Andreučio se nije povredio “ali se sav ukaljao prljavštinom kojom je to mesto bilo puno” (Bokačo, 2003).¹⁰ Vizuelna predstava ove priče nalazi se u ilustrovanim rukopisima Dekameronu, a moguće je porediti je jedino sa pričom o Fridrihu Barbarosi, koju neki izvori pominju pod godinom 1183. Car se, naime, nalazio u Erfurtskoj vijećnici okružen podanicima, kada je izvestan broj dasaka u sali popustio. Osam prinčeva, mnogo plemenitih gospodara i više stotina vitezova popadalo je tada u septičku jamu; samo biskupi i klerici nisu bili povređeni, dok se Car spasao iskakanjem kroz prozor (*Annales Stadenses* 1859, 327; 350-51; Kamber and Keller, ed., 1996, 24).

Alamanski autor iz južnonemačkog grada Konstace, Heinrich Wittenweilen, takođe koristi izmet u svom satiričko-didaktičkom stihovanom narativu, delu pod nazivom *Ring* (Prsten) iz c. 1400. Tu su glavni protagonisti dvoje seoskih ljubavnika iz zamisljenog sela Lappenausena. U svađi izmedju devojke, Mätzli Rüerenzumph, i njenog oca Fritza, otac zaključava devojku u staju, uzvikujući:

¹⁰ Prevod na srpsko-hrvatski Đovani Bokačo, *Dekameron*, prev. Dragan Mraović (Beograd: Dereta, 2002), 83.

Da sitz und scheiss!
Der ars ist dir ze dik und feiss
 (Röcke 2012, 70, v. 1546-47)

[Sedi i seri!
Tvoja pozadina je predebela]
 misleći na to da joj je odviše dobro, ili da je lenja.

Dve druge protagonistinje iz istoga teksta su *Jützin Scheissindpluomen* (Jützin Sere-se-u-cveće) i *Elsbeth Völlipruoch* (Elsbeth Gaće-pune-govana).

Upotreba fekalnog jezika može se pratiti i u sudskim sporovima, gde je najčešće pripadala sferama muškog prostora. Jedan primer iz Bazela govori, međutim, i o svađi između dve žene, u kojoj je jedna od njih viknula drugoj: *“Ich scheiß auf dein Recht”* (Serem se na tvoja prava), dok joj je druga odvrtila: *“Ich scheiß dir in dein Maul”* (Ja se serem u tvoja usta) (Kamber and Keller, ed., 1996, 45). Takođe, postoji izvorni material o razmazivanju izmeta po protivnicima i njihovim posedima (Kamber and Keller, ed., 1996, 46).

C. Izmećarska teologija

Kako V. Allen smatra, u Božanskoj komediji Dantea Alighierija, *Pakao* “nudi verovatno najdublje promišljanje izmećarske teologije (Allen 2007, 80; Biow 2006, 157-58). Grešnici sede u govnama (... *in sterco che da li uman privadi parea mosso*— “što mniš iz ljudskih zahoda da slazi” *Pakao* xviii, 113-14) i nose izmet na kapama (... *vidi un col capo sì di merda lordo, che non parèa s’era laico o chercò*— “...vidjeh jednog što je/svu punu govna glavu pokazivo;/ne znaš je l’ klerik il’ svjetovne boje” *Pakao* xviii, 116-17) i “prljave one cure raščupane što smradnim noktom grebe se po liku” (*quella sozza e scapigliata fante che là si graffia con l’unghie merdose*; *Pakao* xviii, 130-31) (Dante 1966; Dante 2001; Allen 2007, 80; Barański 2003).¹¹

Vršenje nužde i izmet ponekada se pojavljuju i u svezama slika-tekst/reč-igra u ilustrovanim religioznim rukopisima, koje je u velikom broju pokazao Michael Camille (Camille 1992). Ove kontekste, uglavnom zasnovane na mnemotehničkim aspektima, savremeni čitalac često ne može lako razumeti. Jedan takav primer nalazimo u austrijskom rukopisu s poslednje trećine XV veka, koji se nalazi u posedu donjoaustrijske premonarijanske kuće Geras (Ms. 6, fol. 153r; v. sl. 1).¹² U njemu se

¹¹ Prevod na srpsko-hrvatski Dante Aligijeri, *Pakao*, (prevod Mihovil Kombol), Rad, Beograd, 1963, 107-108.

¹² Opatiju su osnovali Ekbert and Ulrih II of Pernega 1153, kao ogranak opatije Seelau. Opatija je preživela manastirsku reformu i zatvaranje manstira od strane Cara Jozefa II 1783, te je aktivna i danas.

vidi dečak koji čuča i olakšava se, što se na prvi pogled ne može uklopiti u kontekst ovog Graduala, to jest liturgijskog dokumenta. Međutim, kada pogledamo kontekstualizaciju tekst-slika/reč-igra, sve postaje odmah jasno – tekst pored slike citira Psalm Vulgate 138 (139): 2: *Domine probasti me et cognovisti me, tu cognovisti sessionem meam et surrectionem meam...* (Jahve, prониčeš me svega i poznaješ, ti znaš kada sjednem i kada ustanem) veže se sa sadržajem slike, to jest aktivnošću dečaka koji čuča i olakšava se. Ovaj kontekst ima jasnu funkciju u specifičnoj manastirskoj i aristokratskoj mnemoničkoj kulturi “zagonetke i reči-dela,” može se pratiti regularno i ima svoje jasno mesto u intelektualnom životu ovoga perioda (Camille 1992). Objekti, aktivnosti i odnosi svakako mogu biti posebni i osobiti, ali u isto vreme ne i problematični (takođe v. Wentersdorf 1984).

Slika 2. Dečak koji se olakšava u Vulgati, Psalm 138:2.
Premontarijanski manastir Geras (donja Austrija). Ms. 6, fol. 153r.
Photo: Institut für Realienkunde, University of Salzburg.

Pojam izmeta takođe se koristio u teološkom simbolizmu, biblijskoj tipologiji i alegoriji o prirodi. Tu se može, na primer, razmišljati o primerima iz *Concordantiae Caritatis* Ulricha od Lilienfelda iz sredine XIV veka (Douteil 2010).¹³ *Concordantiae* predstavljaju tekstualno i vizualno prenesen odnos hrišćanskog anti-tipa sa njegovim pre-figuracijama u Starom Zavetu, kao i sa alegorijama o prirodi. U svojoj osnovi, ovaj rukopis bio je, izgleda, kolekcija govora prigodnih za nedeljnu misu, svetkovine crkvene godine i proslave svetaca. U alegorijama iz prirode, izmet, ovaj put životinjski, opet igra važnu ulogu. Primer za to susreće se u novozavetnoj priči o

¹³ Ulrich od Lilienfelda (a. 1308-a. 1358) bio je opat istoimenog manastira koji se nalazio u donjoj Austriji. Duboko posevećen pisanju teoloških rasprava, iza sebe je ostavio niz sopstvenom rukom pisanih rukopisa koji se i danas čuvaju u ovom manastiru.

Isusu koji je izгнаo lihvare iz Hrama, u kojoj se, kao alegorija iz prirode, pominja psi koji se teraju pošto pogane mesta njihovim smrdljivim izmetom: *Hinc canis abscedat, loca nam male stercore fedat* ("Oдавde pas neka ide, jer pogani mesto njegovim smrdljivim izmetom") (natpis na Slici 3; cf. Ivan 2:13-22), a tekst nadalje postaje još detaljniji: "Aristotel kaže, a to potvrđuje i opšte iskustvo: psi se isteruju jer uneređuju najlepša i najcvetnija mesta svojim izmetom. Loši sveštenici i druge zle osobe koje žive u blizini crkava, oni su bestidni psi: jer smrdljivim izmetom njihov loš primer pogani i kalja boguugodni i vrlj život običnih ljudi. Prateći Hristov primer, istinski pastiri crkve moraju ove zle osobe isterati kao besne psine." (Douteil 2010, vol. 1, 78-79 and vol. 2, 459).

Slika 3. Teranje psa koji se olakšava. *Concordantiae Caritatis*, ca. 1350.
Cistercijski manastir Lilienfeld (donja Austrija). Ms. 151, fol. 57v.
Photo: Institut für Realienkunde, University of Salzburg.

D. ... nije za oči i noseve pobožnog naroda ...

Garderobe (toaleti) kamenih zamkova ili gradskih kuća, locirane na strani udaljenijoj od ulice, nisu neophodno morale biti zaklonjene od pogleda spolja. Drugačije je bilo sa zajedničkim i javnim nužnicima, isto kao i sa klozetima po selima. Tamo su zakoni nalagali da klozeti moraju biti postavljeni na skrovitom mestu, ponekad napominjući da se ne bi smeli nalaziti u vidokrugu pobožnih (Jaritz 2005, 63).

Slika 4. *Garderoba u zamku: sv. Florian gasi vatru u zamku (detalj).*
Slika na drvenom panelu zakriljenog oltara. Jörg Breu Stariji, c. 1500.
Muzej Benediktinske Opatije Melka (donja Austrija).
Photo: Institut für Realienkunde, University of Salzburg.

Srednjevekovna kultura takođe pokazuje blisku vezu između čistoće i noseva (Biow 2006, 183; Jørgensen 2013). Pored aluzija na smrad nužnika i otpada mesarskog zanata, žalbe su se ulagale i na smrad raznih drugih zanata, kao na primer kožara (Jørgensen 2010b, 38-40), bojara (Illis 1987, 20-22) ili glinara (Paris 1496: Thorndike 1928, 203). Sačuvani izvori ne nude samo predstavu teškoća sa samim zanatima, nego i sa pojedincima u vezi sa stvarima koje nisu bile proizvod aktivnosti korišćenja nužnika (Leguay 2007, 16-31). Godine 1349, engleski kralj pisao je gradonačelniku Londona i protestovao “da se prljavština izbacuje iz kuća i danju i noću, tako da su ulice i prolazi kroz koje su ljudi morali proći bili puni ljudskih fekalija, a gradski vazduh zatrovan do velike opasnosti za ljude koji su tuda prolazili, posebno u ovo vreme zarazne bolesti” (Sabine 1936, 27).¹⁴ Po nekim zakonima, ljudska prljavština bila je rutinski odlagana zajedno sa prosutim vinom i smećem u širem smislu reči, kao, na primer, 1307. god. u istranskom gradu Piranu, ili, pak mešana sa otpadnom vodom, slamom i ostacima hrane. “Implikacija je da su proizvodi ljudskog otpada bili posmatrani jednostavno kao druga forma ili, pak, otpadak koji blokira slobodan pristup gradskim ulicama...” (Zupko and Laures 1996, 52).

Kontaminacija ulica đubretom bilo koje vrste, kao i odlaganje otpadaka u reke i potoke vodili su velikom broju sukoba, sporova, regulacija i zabrana. Jedna od glavnih pretnji mogla je doći od ljudi koji su odlagali prljavštinu, olakšavali se ili učestvovali u raznim drugim nehigijenskim aktivnostima u i oko fontana (Magnusson 2001, 122).

¹⁴ Ova izjava nastala je u vreme najveće epidemije Crne Smrti, tj. bubonske kuge koja je 1347. donesena sa Istoka, te je u svom prvom naletu, do ranih 1350-ih zbrisala, po najgrubljim procenama, oko polovine, ako ne i dve trećine radno sposobnog stanovništva tadašnje zapadne Evrope.

Kao reakcija na ovo, “snage koje su motivisale javnu akciju čišćenja predstavljale su estetsko suprotstavljanje pojavi i smradu đubreta, asocijaciju između pročišćenja i bolesti, i pečat ponosa u dostojanstvenom nastupu grada (Keene 1988, 28). Čiste ulice i reke gledale su se kao deo “pravog moralnog ponašanja” (Jørgensen 2010a, 303), a pokušaji da se stvori i održava čista zajednica mogu se uopšteno videti kao tesno povezani sa idealom dobre vladavine (Jørgensen 2006, 16).

Strategije upravljanja

Dolly Jørgensen pravilno je konstatovala da su “nekomplikovane tehnologije ulica, odvodi, otpadne kante i nužnici zahtevali komplikovane strategije upravljanja u srednjevekovnom gradu” (Jørgensen 2008, 565). Za tretman otpada u srednjevekovnim komunama, zanat mesara nudi možda navažnije izvore. Mesarstvo je, više nego neke druge zanatske aktivnosti, neretko bilo skopčano sa žalbama, sporovima i regulacijama čistoće i smrada (Carr 2008, 451; Ciecieszki 2013, 95). Srednjevekovni i rani moderni “mesarski prostor” zavisio je od svoga konteksta. Dve suprotnosti, to jest, “javno” i “tajno” obavljanje i predstavljanje ovoga zanata trebalo je da vode sličnom rezultatu, to jest, zaštiti zajednica i njihovih članova po pitanju niza analognih problema. Tako, veliki broj sačuvanih normi i regulacija pokazuje da je ubijanje životinja i prodaja mesa trebalo da budu, što je više moguće javni, kako bi kontrolori i kupci mogli videti kvalitet stoke i mesa, jednako kao i ispravnost metoda klanja stoke (Sabine 1933, 336; Faugeron, 2006, 60; Jaritz 2010, 235). Ponekad je, međutim, klanje stoke u javnom prostoru bilo viđeno kao opasnost za zdravlje ljudi. Prilikom epidemija kuge tokom 1360-ih, u Londonu je bilo naloženo da se sve životinje moraju ubijati izvan grada (Sabine 1933, 344). U Coventryu se 1442. naređivalo da se u periodu od godine dana životinje mogu klati samo izvan gradskih zidova, dok se krave, telad i ovce mogu klati u kućama mesara, a svinje, pak, u “zajedničkim klanicama” (Carr 2008, 457).

Da bi se oslobodio otpada, “mesarski prostor” morao je, međutim, biti što je moguće skrovitiji (Faugeron 2006, 60-61). Ova situacija može se porediti sa izvesnim brojem regulacija o javnim nužnicima koji su postavljeni izvan vidokruga pobožnih (Ciecieszki 2013, 97). U Londonu, kao i u jednom broju drugih evropskih gradskih zajednica, mesarski otpad doživljavao se kao vizuelni prestup i opasnost po zdravlje. Mesarima se nije dozvoljavalo da bacaju unutrašnje organe, creva, krv i druge životinjske ostatke na ulicu, kako ne bi ni na koji način ometali javnost. U nekim zajednicama bilo je uređeno da se unutrašnji organi odnose sa mesarskih stolova kako bi se sprečilo širenje smrada, a ne bolesti. Otpad je trebalo odlagati u najbližu reku, ili na neko izdvojeno mesto izvan zajednice. U Londonu XIV veka mesarima se davao mol na Temzi poznat kao ‘mesarski most,’ sa koga su mogle da se bacaju iznutrice zaklanih životinja (Keene 2001, 168). Ako velike reke kao Dunav

ili Temza nisu bile u blizini, manja reka ili čak i potok, mogli su takođe poslužiti za bacanje otpada od klanja stoke, ali samo tamo gde je voda mogla da taj otpad odnese dalje od zajednice (Jaritz 2010, 238; Carr 2008, 457).

Za druge zajednice, međutim, odlaganje otpada u reku predstavljalo je opšti problem. U engleskim gradovima Norwich, Coventry i York, Jørgensen je utvrdio da su reakcije vlasti po pitanju zagađivanja reka bile dalekosežne, i da su obuhvatale mere kao što su zabrana odlaganja otpada, sve do organizacije akcija čišćenja vode, uklanjanja deponija i isušivanja (Jørgensen 2010b, 50). U Coventryu je, samo u periodu između 1442. i 1475., gradski savet zabranio čak devet puta odlaganje otpada u reku (Jørgensen 2010c, 53).

Prema arheološkim nalazima, Jørgensen tvrdi da u Skandinaviji tokom kasnih perioda srednjeg veka nije bilo manje otpada na gradskim ulicama nego što je to bilo u ranijim periodima (Jørgensen 2008, 560). U pisanim izvorima, međutim, postoji uvek problem utvrđivanja mere i stepena revnosti kojom su zajednice poštovalе svoje sopstvene regulacije o čišćenju ili zabrani odlaganja otpada, budući da je broj sačuvanih dvorskih izveštaja koji se odnose na prekršaje datih regulacija uglavnom veoma nizak (Jørgensen 2008, 559).

BIBLIOGRAFIJA

Izvori

- *Annales Stadenses*, ed. Johann Martin Lappenberg (Hanover 1859), 271-379.
- Artaud, Antonin, *Selected Writings*, ed. and intro. Susan Sontag (New York 1976).
- Artaud, Antonin, *To Have Done with the Judgement of God* (2011; <http://www.surrealism-plays.com/Artaud.html>; last accessed on March 4, 2014).
- Artaud, Antonin, *La recherche de la fécalité* (2008; <http://lesilencequiparle.unblog.fr//2008/07/10/artaud-2-la-recherche-de-la-fecalite>; last accessed on Oct. 17, 2014).
- Boccaccio, Giovanni, *The Project Gutenberg Etext of The Decameron*, vol. 1, trans. J. M. Rigg (2003; <http://gutenberg.org/cache/epub/3726/pg3726.html>; last accessed on Oct. 17, 2014).
- Dante Alighieri, *La Commedia: secondo l'antica vulgate*, vol. 2: *Inferno*, ed. Giorgio Petrocchi (Milan 1966).
- Dante Alighieri, *The Divine Comedy, Inferno*, ed. and trans. Robert Hollander and Jean Hollander (New York 2001).
- Douteil, Herbert, *Die Concordantiae caritatis des Ulrich von Lilienfeld: Edition des Codex Campiliensis 151 (um 1355)*, 2 vols. (Münster 2010).

- Heinrich Wittenwiler, *Der Ring, Text-Übersetzung-Kommentar. Nach der Münchener Handschrift*, ed. Werner Röcke, unter Mitarbeit von Annika Goldenbaum, mit einem Abdruck des Textes nach Edmund Wiessner (Berlin and Boston 2012).

Literatura

- Allen, Valerie, *On Farting: Language and Laughter in the Middle Ages* (New York and Basingstoke 2007).
- Austin, David, “Private and Public: An Archaeological Consideration of Things,” *Die Vielfalt der Dinge: Neue Wege zur Analyse mittelalterlicher Sachkultur*, ed. Helmut Hundsbichler, Gerhard Jaritz, and Thomas Kührtreiber (Vienna 1998), 163-206.
- Barański, Zygmunt G., “Scatology and Obscenity in Dante,” *Dante for the New Millennium*, ed. Teodolinda Barolini and H. Wayne Storey (New York 2003), 259-73.
- Beidler Peter G., “Art and Scatology in the ‘Miller’s Tale,’” *The Chaucer Review* 12 (1977): 90-102.
- Biow, Douglas, *The Culture of Cleanliness in Renaissance Italy* (Ithaca, NY, 2006).
- Camille, Michael, *Image on the Edge: The Margins of Medieval Art* (London 1992).
- Carr, David R., “Controlling the Butchers in Late Medieval English Towns,” *The Historian* 70 (2008): 450-61.
- Ciecieszki, N. J., “The Stench of Disease: Public Health and the Environment in Late-Medieval English Towns and Cities,” *Health, Culture and Society* 4 (2013): 92-104.
- Classen, Albrecht, “Farting and the Power of Human Language, with a Focus on Hans Wilhelm Kirckhof’s Sixteenth-Century *Schwänke*,” *Scales of Connectivity*, ed. Paul Maurice Clogan, *Medievalia et Humanistica* NS 35 (2009): 57-76.
- Coudert, Allison P., “Sewers, Cesspools, and Privies: Waste as Reality and Metaphor in Pre-modern European Cities,” *Urban Space in the Middle Ages and the Early Modern Period*, ed. Albrecht Classen (Berlin and New York 2009), 713-33.
- Faugeron, Fabien, “Nourrir la ville : L’exemple de la boucherie vénitienne à la fin du Moyen Âge,” *Histoire urbaine* 2.16 (2006): 53-70.
- Ferrières, Madeleine, *Histoire des peurs alimentaires: Du Moyen Âge à l’aube du XXIe siècle* (Paris 2002).
- Frieser, Claudia, “Die spätmittelalterlichen Abwasserkanäle und heimlichen Gemächer Nürnbergs. “... nicht eine einzige Stadt, sondern eine ganze Welt ...” *Nürnberg-Archäologie und Kulturgeschichte*, ed. Birgit Friedel and Claudia Frieser (Fürth 1999), 190-202.

- Hobson, Barry, *Latrinae et Foricae: Toilets in the Roman World* (London 2009).
- Illi, Martin, *Von der Schiessgruob zur modernen Stadtentwässerung* (Zurich 1987).
- Jansen, Gemma C. M., Ann Olga Koloski-Ostrow, and Eric M. Moormann, ed., *Roman Toilets: Their Archaeology and Cultural History* (Leuven 2011)
- Jaritz, Gerhard, “Das *Privet* in der Stadt des späten Mittelalters, oder: Zum öffentlichen Diskurs über das ‚Heimliche,“ *Modus vivendi II [Vana Tallinn XVI (XX)]* Tallinn (2005): 56-71.
- Jaritz, Gerhard, “Entre public et secret : L’espace de la boucherie à la fin du Moyen Âge,” *Un Moyen Âge pour aujourd’hui: Mélanges offerts à Claude Gauvard*, ed. Julie Claustre, Olivier Mattéoni, and Nicolas Offenstadt (Paris 2010), 233-38.
- Jørgensen, Dolly, “‘All good rule of the Citee’: Sanitation and Civic Government in England, 1400-1600,” *Journal of Urban History* 36.3 (2010): 300-15. [= Jørgensen 2010a]
- Jørgensen, Dolly, “Local Government Responses to Urban River Pollution in Late Medieval England,” *Water History* 2.1 (2010): 35-52. [= Jørgensen 2010b]
- Jørgensen, Dolly, “Managing Streets and Gutters in Late Medieval England and Scandinavia,” *Technology and Culture* 49 (2008): 547-67.
- Jørgensen, Dolly, “Medieval Latrines and the Law,” *Medium Aevum Quotidianum* 53 (2006): 5-16.
- Jørgensen, Dolly, “The Medieval Sense of Smell, Stench, and Sanitation,” *Les cinq sens de la ville du Moyen Âge à nos jours*, ed. Ulrike Krampl, Robert Beck and Emmanuelle Retaillaud-Bajac (Tours 2013), 301-13.
- Jørgensen, Dolly, “What to Do with Waste? The Challenges of Waste Disposal in Two Late Medieval Towns,” *Living Cities: An Anthology in Urban Environmental History*, ed. Mattias Legné and Sven Lilja (Stockholm 2010), 34-55. [= Jørgensen 2010c]
- Kamber, Pia and Christine Keller, ed., *Fundgruben: Stille Örtchen ausgeschöpft, Ausstellung im Historischen Museum Basel* (Basel 1996).
- Keene, Derek J., “Issues of Water in Medieval London to c. 1300,” *Urban History* 28.2 (2001): 161-79.
- Keene, Derek J., “Rubbish in Medieval Towns,” *Environmental Archaeology in the Urban Context*, ed. Alan R. Hall and Harry K. Kenward (London 1982), 26-30.
- Koloski-Ostrow, Ann Olga, *The Archaeology of Sanitation in Roman Italy: Water, Sewers, and Toilets* (Chapel Hill, NC, and London 2014).
- Küster, Hansjörg, “Versorgung und Entsorgung in der mittelalterlichen Stadt,” *Mensch und Natur im mittelalterlichen Europa: Archäologische, historische und naturwissenschaftliche Befunde*, hg. Konrad Spindler (Klagenfurt 1998), 311-25.

- Leguay, Jean-Pierre, *La pollution au Moyen Âge*, 5th ed. (Paris 2007).
- Lehnert, Walter, “Entsorgungsprobleme der Reichsstadt Nürnberg,” *Städtische Versorgung und Entsorgung im Wandel der Geschichte*, ed. Jürgen Sydow (Sigmaringen 1981), 151-63.
- Magnusson, Roberta J., *Water Technology in the Middle Ages: Cities, Monasteries and Waterworks after the Roman Empire* (Baltimore, MD, 2001).
- Morrison, Susan Signe, *Excrement in the Late Middle Ages: Sacred Filth and Chaucer’s Fecopoetics* (New York 2008).
- Neudecker, Richard, *Die Pracht der Latrine: zum Wandel der öffentlichen Bedürfnisanstalten in der kaiserzeitlichen Stadt* (Munich 1994).
- Persels, Jeff and Russell Ganim, ed., *Fecal Matters in Early Modern Literature and Art: Studies in Scatology* (Basingstoke 2004).
- Sabine, Ernest L., “Butchering in Mediaeval London,” *Speculum* 8 (1933): 335-53.
- Sabine, Ernest L., “City Cleaning in Mediaeval London,” *Speculum* 12 (1936): 19-43.
- Sabine, Ernest L., “Latrines and Cesspools in Mediaeval London,” *Speculum* 9 (1934): 303-21.
- Thorndike, Lynn, “Sanitation, Baths and Street-Cleaning in the Middle Ages and Renaissance,” *Speculum* 3 (1928): 192-203.
- Van der Geest, Sjaak, “Not Knowing about Defecation,” *On Knowing and not Knowing in the Anthropology of Medicine*, ed. Roland Littlewood (Walnut Creek, CA, 2007), 75-86.
- Wagener, Olaf, ed., *Aborte im Mittelalter und der Frühen Neuzeit: Bauforschung – Archäologie – Kulturgeschichte* (Petersberg 2014).
- Wentersdorf, Karl P., “The Symbolic Significance of the ‘Figurae Scatologicae,’” *Word, Picture, and Spectacle*, ed. Clifford Davidson (Kalamazoo, MI, 1984), 1-20.
- Zimmermann, Gerd, *Ordensleben und Lebensstandard: Die Cura Corporis in den Ordensvorschriften des abendländischen Hochmittelalters* (Münster 1973).
- Zimring, Carl A. and William L. Rathie, ed., *Encyclopedia of Consumption and Waste: The Social Science of Garbage* (Thousand Oaks, CA, et al. 2012).
- Zupko, Ronald Edward and Robert Anthony Laures, *Straws in the Wind: Medieval Urban Environmental Law-The Case of Northern Italy* (Boulder, CO, 1996).